

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ЗДІБНОСТЕЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ

УДК: 159. 928

К. В. Дубовий

Важливою умовою прогресивного розвитку суверенної України є виявлення й активне застосування розумового потенціалу кожного її громадянина. Упродовж останніх років інтерес до проблеми здібностей значно збільшився з огляду на те, що розвиток здібностей до опанування знань є важливим чинником духовного та інтелектуального вдосконалення майбутніх фахівців.

Аналіз літературних джерел свідчить про те, що феномен здібностей є в центрі уваги багатьох учених (Б. Г. Ананьєва, Л. С. Виготського, О. Ф. Волобуєвої, В. М. Дружиніна, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, С. Д. Максименка, К. К. Платонова, С. Л. Рубінштейна та ін.), але, на нашу думку, проблема вивчення поглядів вітчизняних учених щодо питання здібностей потребує подальших досліджень. Тому метою цієї статті є аналіз поглядів вітчизняних учених щодо феномену здібностей.

Аналіз літературних джерел свідчить про те, що у вітчизняній науці, так само як і у західній, первісний розвиток теорії здібностей здійснювався у руслі філософії, педагогіки та фізіології. Основним протиріччям було протиріччя між ідеалістичним і матеріалістичним підходами у розумінні здібностей. Особливо нагально у вітчизняній науці стояла психофізіологічна проблема. Основне питання філософії, яке мало у психології форму психофізіологічної проблеми, знайшло безпосереднє вираження в теорії здібностей. Зокрема, у роботах М. Г. Чернишевського та М. О. Добролюбова зроблено спробу розв'язати суперечність “душі і тіла” [5; 16]. Вони обґрунтували ідею про взаємозв'язок процесу формування психічних здібностей з умовами життя та діяльності індивіда, його органічним здоров'ям.

В. Г. Белінський вважав, що на формування здібностей суттєво впливає середовище. Впливає на цей процес і виховання, але кардинально змінити людину воно не може. “За допомогою щеплення можна зробити так, що дика яблуня буде давати солодкі яблука. Але ніяке щеплення не може зробити так, щоб дика яблуня давала солодкі груші” [3, с. 20].

Практичне переломлення відомостей про здібності в цей період подано у педагогічній психології К. Д. Ушинського, який одним із завдань навчання та виховання бачив розвиток можливостей і здібностей дитини [14; 15]. Він відстоював право кожної дитини на індивідуальну своєрідність, висував вимогу індивідуального підходу, на відміну від “уніфікованого” підходу, що панував у той час у системі освіти.

Проблема здібностей спостерігається і в літературній, і в науково-публіцистичній спадщині І. Франка, який виявив себе знавцем психології навчання та виховання. Проаналізувавши умови, в яких розвивається особистість, певний її тип, характер, здібності, він дійшов висновку, що за сприятливих умов виховання розвиваються найкращі риси характеру і здібності дитини, а за їх відсутності навіть найкращі природні задатки, будучи “не вживані та приголомшені, заніміють і захиріють у зав’язку” [цит. за 11, с. 45].

Прагнення вирішити психофізіологічну проблему було характерним і для вітчизняної фізіологічної школи (І. Є. Дядьківський, О. М. Філомафитський, Д. С. Анічков, О. М. Брянцев та ін.). Ця традиція яскраво відображена в роботах І. М. Сеченова, який підходив до вирішення суперечливих поглядів на природу здібностей через ідею “психофізичної організації”. Внутрішня логіка аналізу цієї суперечності призводить до теорії відображення. Розкривши психіку через механізм рефлексу, увівши найважливіший принцип “нервово-психічної організації” у здійснення психічної діяльності, учений розкрив онтологічну картину розвитку психіки, її загальні закономірності. Ці загальні закономірності практично і являли собою сутність, ядро психічних здібностей, специфіка ж визначалася реалізованою психічною функцією (мисленням, уявою, пам’яттю тощо). Тобто здібності автор розумів як загальну організацію

психіки, що насичується в кожному окремому випадку конкретним психічним змістом.

Фундаментальна теоретична та практична розробка теорії здібностей у вітчизняній психології починається з 40-х років ХХ століття і пов'язана з іменами С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка, Б. М. Теплова, Б. Г. Ананьєва, О. М. Леонтьєва, М. С. Мерліна, С. Д. Максименка та ін. Їхні ідеї знайшли подальший плідний розвиток у працях Т. І. Артем'євої, О. Ф. Волобуєвої, Е. О. Голубєвої, О. М. Матюшкіна, В. Е. Чудновського, В. Д. Шадрикова, В. М. Дружиніна, М. К. Кабардова та ін.

Аналізуючи сучасний стан та історію розвитку вітчизняної психології здібностей, необхідно зазначити, що дослідження проблеми здібностей здійснюється у руслі двох великих підходів: особистісно-діяльнісного і функціонально-генетичного. Особистісно-діяльнісний підхід (Б. Г. Ананьєв, О. Г. Ковальов, В. О. Крутецький, О. М. Леонтьєв, В. М. М'ясищев, К. К. Платонов та ін.) розглядає здібності як властивості особистості, що визначають успішність діяльності і розвиваються в діяльності. Прихильники цього підходу розуміють здібності як ансамбль або синтез властивостей людської особистості, які відповідають вимогам діяльності (О. Г. Ковальов), як сукупність (структури) стійких індивідуально-психологічних якостей, що змінюються під впливом виховання особистості (К. К. Платонов). Л. С. Виготський як детермінанту розвитку психічних здібностей розглядав діяльність; О. М. Леонтьєв відзначав, що здібності формуються в результаті “присвоєння” продуктів культури; В. О. Крутецький відмічав, що вміння, навички та здібності характеризують діяльність, але перші – з боку процесу її здійснення (це конкретні акти діяльності), а інші – з індивідуально-особистісного боку. Взаємозв'язок здібностей і діяльності відзначали також Б. Г. Ананьєв, Т. І. Артем'єва, В. М. Дружинін, Б. М. Теплов та ін. Автори наголошують також на особливій ролі особистості в розвитку здібностей. Б. Г. Ананьєв, Т. І. Артем'єва, С. Л. Рубінштейн та інші дослідники підкреслюють особистісний аспект вивчення здібностей. Особистість

розглядається як вихідна основа для розгортання та застосування здібностей. І водночас здібності називаються своєрідним механізмом розвитку особистості та формою вираження активної діяльної сутності людини (К. О. Абульханова, О. Ф. Волобуєва, С. Л. Рубінштейн). Продуктивність особистісно-діяльнісного підходу до розвитку здібностей було експериментально підтверджено у низці робіт з вікової психології (В. В. Давидов, О. В. Запорожець, О. М. Леонтьєв та ін.).

У межах функціонально-генетичного підходу аналіз здібностей здійснюється через співвідношення їх із психічними функціями і процесами, у яких вони реалізуються. Функціональні системи психічних процесів формуються під впливом генотипу, а потім розвиваються в процесі діяльності. До цього напрямку можна віднести підходи Е. О. Голубевої, Є. П. Ільїна, М. С. Лейтеса, С. Д. Максименка, В. Д. Шадрикова та ін.

У першому підході враховуються психологічні властивості і не розглядаються властивості фізіологічні та біохімічні, які суттєво впливають на особистість. У другому підході менше уваги приділяється можливостям формування здібностей, але можна зазначити, що в реальних дослідженнях обидва цих підходи часто є взаємозалежними і збагачують один одного. На наш погляд, тут йдеться не про дві принципово різні позиції, а про те чи інше розміщення акцентів у дослідженні, про специфіку дослідницьких підходів, оскільки представники обох напрямків не заперечували ні ролі вроджених задатків, ні розвитку здібностей у діяльності.

Аналізуючи історію розвитку теорії здібностей, Л. Ю. Суботіна відзначає, що на початку ХХ століття російській науці були властиві певні особливості: виражена матеріалістична тенденція у розгляді предмета здібностей; прагнення привнести в аналіз здібностей принцип розвитку (у межах конкретної педагогічної практики); активізація нейрофізіологічного аналізу здібностей з елементами онтологічного розгляду; поглиблення вивчення проблеми в аспекті “індивідуальних особливостей” [13].

З початку радянського періоду про здібності як свій предмет вивчення повідомляють два напрямки: педологія та психотехніка. Зростання досліджень здібностей у перші роки радянської влади було обумовлено конкретними соціально-історичними причинами (масовість освіти, соціальна рівноправність, науково-технічний розвиток тощо). З'явилася велика кількість експериментальних досліджень, але психологічної теорії здібностей ще не було. Була потрібна концепція, яка б спрямовувала дослідження, розкривала б реальні механізми досліджуваного феномену. Педологи і психотехніки пішли шляхом запозичення вже готової концепції. Найбільш прийнятною виявилася теорія В. Штерна. Матеріалістичний підхід було перетворено у біологізаторський.

Наприкінці 20-х та початку 30-х років минулого століття особливого значення надавалося розробці і реалізації методів діагностики, проводилися численні зіставлення різних тестів, аналізувалися принципи їхніх послідовних удосконалень, запропонованих європейськими й американськими дослідниками. Активно застосовувалася перекладена і валідизована шкала Біне-Симона у модифікації Стенфордського університету. Припинення досліджень, що здійснювалися у межах педології (Постанова ЦК ВКП (б) “Про педологічні перекручення в системі Наркомпросів”), різко знизило активність розробок з проблеми здібностей. Особливо постраждала діагностика здібностей та обдарованості дітей і дорослих. Однак практика суспільного будівництва вимагала досліджень, особливо у таких галузях, як льотна та військова справа. Тому до кінця 30-х – початку 40-х років минулого століття у психології склалася така ситуація, що вимагала розробки теорії здібностей.

Завдання обґрунтування проблеми психічних здібностей в аспекті матеріалістичної філософії і діалектики почали вирішувати С. Л. Рубінштейн та Б. М. Теплов. Фундаментальну теоретичну і практичну розробку проблема здібностей отримала у працях С. Л. Рубінштейна, насамперед, в аспекті розвитку, формування здібностей, а пізніше – в аспекті виявлення їхньої психологічної структури [10]. С. Л. Рубінштейн вважав, що здібності не

зводяться до знань, умінь, навичок. Однак вони тісно пов'язані між собою, є взаємно обумовленими: з одного боку, здібності – передумова опанування знань, умінь, навичок, а з іншого – у процесі цього опанування відбувається формування здібностей. Для С. Л. Рубінштейна діяльність являє собою основу розвитку здібностей, але він, на противагу іншим існуючим точкам зору, пов'язує здібності не з конкретним характером людської діяльності, а з розвитком психічних процесів. С. Л. Рубінштейн порушив питання про зв'язок природного та суспільного у здібностях людини, про співвідношення загальної обдарованості і спеціальних здібностей, вважаючи, що загальна обдарованість та спеціальні здібності пронизують одне одного і загальна обдарованість виявляється у спеціальних здібностях.

Наукове визначення поняття “здібності” було дано Б. М. Тепловим, який виокремив їхні три основні ознаки: по-перше, здібності – це індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої. По-друге, здібностями називаються не будь-які індивідуальні особливості, а лише такі, які стосуються успішності виконання певної діяльності або багатьох діяльностей. По-третє, поняття “здібності” не зводиться до тих знань, навичок чи вмінь, що вже вироблені в окремої людини.

На подальший розвиток теорії здібностей значно вплинули такі положення, обґрунтовані Б. М. Тепловим: успіх у діяльності може бути забезпечено не окремою здібністю, а лише своєрідним поєднанням здібностей, які характеризують особистість; успішне виконання діяльності може бути досягнуте психологічно різними шляхами. Б. М. Теплов приділяв велику увагу проблемі співвідношення задатків та здібностей. Він відзначав, що здібності не є вродженими, вродженими можуть бути відомі природні передумови, до яких він відносив задатки. Задатками загальних здібностей автор вважав загальні типологічні властивості нервової системи, спеціальних здібностей – парціальні властивості нервової системи.

Приєднуючись до визначення здібностей, прийнятого іншими авторами, О. М. Леонтьєв у своїх роботах наголошує на вирішальній ролі соціальних умов

та виховання у розвитку здібностей і, меншою мірою, на відміну від Б. М. Теплова, С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва та інших, надає значення природній стороні здібностей [7]. Він відносить до природної основи вроджені типи вищої нервової діяльності. Але поняття природних передумов здібностей не вичерпується типами вищої нервової діяльності. О. М. Леонтьєв подає здібності людини як новоутворення, задатки ж визначають в основному динамічні риси діяльності.

Основна ідея О. М. Леонтьєва, що проводиться майже в усіх його роботах, де йдеться про проблему здібностей, – усі психічні функції і здібності в тому числі розвиваються та формуються у результаті опанування досвіду попередніх поколінь. Основна особливість цього присвоєння, або опанування, полягає в тому, що вони створюють у людини нові здібності, нові психічні функції.

Свідченням пильного інтересу і великої уваги до проблем здібностей у психологічному співтоваристві у 50-60 роки ХХ століття є дискусія, яка розгорнулася між О. М. Леонтьєвим та Б. М. Тепловим із приводу рукопису глави “Здібності” у підручнику з психології для педінститутів, написаному М. С. Лейтесом. Б. М. Теплова цікавили на той час індивідуально-психологічні передумови неоднаково успішного розвитку тих чи інших функцій і вмінь. У фокусі уваги О. М. Леонтьєва було те, як із природних передумов на основі структур людської діяльності виникають якісно нові психічні функції та процеси (у дусі поняття вищих психічних функцій за Л. С. Виготським). Ні той, ні інший не заперечували вродженої нерівності задатків, з одного боку, і неоднозначного зв’язку цих задатків з підсумковою успішністю складних форм діяльності – з іншого. Однак акценти розрізнялися, як розрізнялося і вживання понять. Б. М. Теплов у контексті диференціальної психофізіології пов’язував поняття здібностей, насамперед, з біологічно обумовленими розбіжностями. О. М. Леонтьєв уже в контексті системного розуміння психічних функцій та їхнього розвитку відносив до здібностей складні, “окультурені” людські функції.

Розвиваючи проблему здібностей, Б. Г. Ананьєв підкреслював не тільки роль у них психологічного аспекту, активної діяльності у набутті суспільного досвіду, але й зв'язок здібностей з особистістю [1]. Утворення здібностей пов'язано з розвитком вищих психічних функцій, з розвитком усєї особистості, її характеру. Він відзначав, що здібності та обдарованість поєднують психічні процеси з психічними властивостями особистості; також він порушив питання про співвідношення загального і спеціального розвитку, про їхню діалектику.

Розгляд здібностей у широкому особистісному аспекті вирізняє роботи О. Г. Ковальова, В. М. М'ясищева, К. К. Платонова. О. Г. Ковальов та В. М. М'ясищев порушують питання про ліквідацію розриву між здібностями та іншими властивостями особистості і вважають, що під здібностями треба розуміти ансамбль властивостей, які необхідні для успішного здійснення якої-небудь діяльності, включаючи до них систему особистісних відносин, а також емоційні та вольові особливості. К. К. Платонов у розумінні здібностей виходить з їхнього зв'язку зі структурою особистості, що складається з чотирьох підструктур: спрямованості, відносин і моральних рис особистості; знань, навичок, умінь та звичок; індивідуальних особливостей окремих психічних процесів; властивостей темпераменту і типологічних властивостей вищої нервової діяльності. Разом із чотирма підструктурами К. К. Платонов виокремлює дві загальні якості особистості: характер та здібності [9].

Важливе методологічне і практичне значення стосовно проблеми здібностей мають положення, висунуті Т. І. Артем'євою. Так, ознакою, що визначає наявність здібностей до тієї чи іншої діяльності, вона вважає задоволення індивіда від цієї діяльності. "Цей особистісний чинник часто і є побудником до нової діяльності, входячи до сфери стійких прагнень особистості" [2, с. 134]. Здібності, за Т. І. Артем'євою, передбачають нову діяльність, виходять за межі вже сформованої. Вивчаючи взаємодію здібностей та діяльності, вона дійшла висновку, що між ними існує подвійна взаємочергова залежність.

Аналізуючи визначення здібностей, дане Б. М. Тепловим, В. С. Мерлін відзначає, що виокремлені ознаки здібностей є безсумнівно важливими, але недостатніми. Наприклад, такий критерій здібностей, як успіх у діяльності, може залежати не лише від здібностей, але й від знань, умінь, навичок. Для того, щоб за успіхом діяльності можна було судити про основні здібності, на яких він ґрунтується, повинне бути перенесення, причому це перенесення повинно мати специфічний характер. Нове завдання повинне бути подібним до наступного, що не вирішувалося раніше обраними способами дії, а також подібним до вимог до тих же психічних властивостей людини. Іншим критерієм здібностей В. С. Мерлін називає індивідуальну своєрідність продуктивної діяльності. “Оригінальність та самобутність прийомів, способів роботи – одна з найхарактерніших ознак, які відрізняють творчість більш здібної людини від менш здібної”. Цей критерій є загальним, оскільки будь-яка трудова діяльність більшою або меншою мірою має творчий характер. Індивідуальну своєрідність прийомів і способів роботи виявлено в лабораторіях Є. О. Клімова, С. Д. Максименка, В. С. Мерліна, М. Р. Щукіна та ін.

Наступним критерієм здібностей В. С. Мерлін називає міру готовності людини до подолання несприятливих умов у певному виді діяльності. Успішність виконання діяльності залежить не від якої-небудь однієї якості, а від своєрідного їхнього поєднання. Здібності включають властивості індивіда і властивості особистості (тією мірою, якою вони визначають успішність діяльності). Але властивості індивіда та властивості особистості як здібності відіграють різну роль в успіху діяльності. Від властивостей індивіда, відзначає В. С. Мерлін, залежить лише міра успішності діяльності, від властивостей особистості – не лише міра успішності, але й індивідуальні прийоми і способи виконання діяльності, міра готовності до подолання несприятливих умов.

Аналізуючи критерії здібностей, В. С. Мерлін розглядає кількісну та якісну сторону здібностей. Рівень здібностей залежить від взаємозв’язку між властивостями індивіда і властивостями особистості. Якщо вони суперечать одна одній, то рівень здібностей знижується; якщо відповідають –

підвищується. Показником якісної сторони здібностей, тобто своєрідних прийомів та способів, за допомогою яких досягається успішний результат, В. С. Мерлін вважає індивідуальний стиль діяльності.

Розглядаючи питання про загальні та спеціальні здібності, В. С. Мерлін відзначає, що спеціальні здібності виявляються в єдності із загальними. Але оскільки є різні міри спільності різних видів діяльності, то існує низка поступових переходів від більш спеціальних до більш загальних здібностей. Більш жорсткі вимоги висуваються до способів діяльності, більше зростає значення властивостей індивіда в характеристиці спеціальних здібностей.

В останні десятиліття ведеться активна розробка різних аспектів спеціальних здібностей: математичних (В. О. Крутецький), творчих (О. М. Матюшкін, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, Д. Б. Богоявленська), музичних (С. І. Науменко, Ю. А. Цагареллі), літературних (О. Г. Ковальов, Є. О. Корсунський, В. П. Ягункова), педагогічних (Ф. М. Гоноболін, О. М. Амінов та ін.), художніх (О. О. Мелик-Пашаєв, З. М. Новлянська), мовних (О. Ф. Волобуєва).

Для сучасного етапу розробки теорії здібностей характерним є системний підхід, який здійснюється з позиції теорії системогенези (В. Д. Шадриков, Л. В. Черемошкина, А. В. Карпов, Ю. П. Поварьонков, В. М. Дружинін та ін.), комплексного вивчення здібностей (Е. О. Голубєва, М. К. Кабардов, О. М. Амінов, О. П. Гусєва, І. О. Львовчкіна, С. О. Ізюмова та ін.), теорії інтегральної індивідуальності (Б. О. Вяткін).

Підходячи до визначення здібностей з позиції теорії функціональних систем, В. Д. Шадриков розуміє під ними “властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які мають індивідуальну міру виразності, що виявляється в успішності й якісній своєрідності окремих психічних функцій”. Подібна міра виразності здібностей визначається тими ж параметрами, що і будь-яка діяльність: продуктивність, якість і надійність (стосовно розглянутої психічної функції). При аналізі здібностей В. Д. Шадриков опирається на підхід Л. С. Виготського (до аналізу вищих

психічних функцій), Б. Г. Ананьєва (до функціональних та операційних механізмів перцептивних процесів), Д. О. Ошаніна (з проблем оперативності відображення), О. Р. Лурії (з основ нейропсихології), П. К. Анохіна (з фізіології функціональних систем) та ін.

Розвиток здібності трактується як розвиток властивостей функціональних систем. При цьому функціональні системи, які реалізують різні психічні та психомоторні процеси, спочатку формуються під впливом генотипу, а надалі розвиваються в процесі діяльності і життєдіяльності. У структурі здібностей В. Д. Шадриков виокремлює функціональний та операційний компоненти. Функціональні механізми належать до характеристики людини як індивіда, операційні – до характеристики людини як суб'єкта діяльності. Процес пристосування операційних механізмів до умов конкретної діяльності з накопиченням трудового досвіду і майстерності суб'єкта означає процес перебудови операційних механізмів в оперативні. Система здібностей в основних компонентах збігається з функціональною системою трудової діяльності, однак зміст кожного компонента буде специфічним для кожної здібності так само, як і для кожної предметної діяльності. Здібності він співвідносить із відповідними психічними функціями, а оскільки психічні функції реалізуються у психічному процесі, то здібності необхідно співвідносити із властивостями пізнавальних та психомоторних процесів. У класифікації здібностей виокремлюються при цьому здібності сприйняття, пам'яті, мислення, уваги. У логіці, близькій до підходу В. Д. Шадрикова, В. М. Дружинін виокремлює такі компоненти пізнавальних здібностей: здібність до набуття знань – навченість; здібність до перетворення знань – креативність; здібність до застосування знань, вирішення завдань на основі наявних знань – інтелект. Ці процеси об'єднано у систему, що складає основу пізнавальних здібностей. Розглядаючи питання про зв'язок діяльності і здібностей, В. М. Дружинін вивів об'єктивну та суб'єктивну формули здібностей: в об'єктивній формі здібність = продуктивність/ ціна; у суб'єктивній формі здібність = успішність/ труднощі. Тобто, чим більш

розвиненою в людини є здібність, тим успішніше вона виконує діяльність, швидше опановує її. При цьому процес опанування діяльності дається їй легше, ніж навчання або робота в тій сфері, у якій вона не має здібності [6, с. 12–13].

У роботах В. В. Гаркуші, І. В. Кикилик, Г. С. Костюка, Т. М. Хрустальнової виокремлюються функціональні, операційні і регулювальні механізми здібностей. Функціональні механізми мнемічних здібностей при цьому розуміються як властивості функціональних систем мозку кодувати та декодувати інформацію, що мають генотипічну і вроджену обумовленість. Операційні механізми розглядаються цими авторами як мнемічні дії організації інформації з метою майбутньої діяльності, які формуються та розвиваються в онтогенезі як структуротвірні компоненти мнемічних здібностей. Регулювальні механізми мнемічних здібностей, на думку цих учених, являють собою взаємодію зовнішньої (стосовно мнемічних здібностей) і внутрішньої регуляції. Системогенез мнемічних здібностей може бути охарактеризовано за допомогою низки етапів: розвиток функціональних механізмів; поява та розвиток операційних механізмів; поява і розвиток регулювальних механізмів; розвиток системи функціональних, операційних та регулювальних механізмів. У логіці теорії функціональних систем висувуються поняття інтегральних психічних процесів із виокремленням психічних процесів першого порядку (відчуття, сприйняття, уявлення, увага, уява тощо) і другого порядку або інтегральних психічних процесів (цілеутворення, прийняття рішення, планування, програмування, екстраполяція, інтерполяція, самоконтроль тощо). На базі закріплення цих інтегральних психічних якостей формуються відповідні інтегральні здібності (здібність до прийняття рішень, здібність до передбачення, здібність прогнозування в імовірнісних середовищах, здібність до самоконтролю тощо), де виявляється феномен “подвоєння якостей”: здібності, не втрачаючи своєї генотипної, природної обумовленості, набувають нових системних якостей, вони стають діяльними, соціально-обумовленими утвореннями.

Аналізуючи та збагачуючи традиційну і загальноновизнану на цей час диференціацію здібностей двома основними категоріями – предметно-педагогічними та професійно-педагогічними, С. Д. Максименко вводить проміжний між цими двома рівнями рівень інтегральних здібностей, що утворює мезорівень у структурі здібностей особистості. Він розташований у континуумі між макрорівнем загальних здібностей особистості і мікрорівнем її часткових спеціальних здібностей [8].

Заслуговує на увагу ще один підхід до дослідження проблеми здібностей – комплексне вивчення здібностей. Здібності як одну з найважливіших підструктур індивідуальності й особистості розглядає Е. О. Голубева [4]. Цей підхід передбачає вивчення складної природи здібностей на трьох рівнях: психофізіологічному, психологічному та соціально-психологічному. Побудова цілісної теорії здібностей, вважає Е. О. Голубева, вимагає врахування даних, отриманих при розгляді кожного з трьох рівнів. Комплексність у вивченні здібностей досягається шляхом дослідження зв'язку їхніх характеристик із параметрами, які належать до інших підструктур індивідуальності й особистості. Використання великої кількості ознак при такому дослідженні неминуче веде до необхідності поєднувати їх у комплекси. Розуміння типу в цьому випадку відрізняється від його описової характеристики, оскільки він виявляється реконструйованим на основі поєднання аналітичних ознак, створюючи специфічний симптомокомплекс. Е. О. Голубева пропонує нову класифікацію здібностей. Вона погоджується з основними блоками людської діяльності і життєдіяльності, виокремленими Б. Г. Ананьєвим: пізнанням, якому в диференціальному аспекті відповідають пізнавальні здібності; спілкуванням, якому відповідають комунікативні здібності; працею, якій відповідає працездатність як чинник обдарованості, професійної придатності та трудової активності [4].

У дослідженнях М. О. Амінова, Е. О. Голубевої, С. О. Ізюмової, М. К. Кабардова виявлено індивідуально-психологічні кореляти загальних і спеціальних здібностей. Комплексність у дослідженні здібностей

реалізувалася через об'єднання та зіставлення фізіологічних, психологічних і поведінкових характеристик, взаємозумовленість здібностей та індивідуальності, розуміння індивідуальності й особистості як цілісних систем.

Реалізуючи та розвиваючи зазначений вище підхід, М. К. Кабардов виокремлює різні типи опанування мовних здібностей, показуючи їхній зв'язок із біологічними параметрами розвитку людини: комунікативний тип частіше пов'язано з домінуванням правої півкулі головного мозку, перевагою першої сигнальної системи, а також лабільністю і слабкістю (реактивністю); когнітивний тип опанування мовної здібності частіше співвідноситься з домінуванням лівої півкулі головного мозку, перевагою другої сигнальної системи, поєднанням інертності та сили нервової системи; змішаний тип характеризується зразковою рівновагою його психологічних і психофізіологічних параметрів.

В. С. Мерлін неодноразово звертався до проблеми здібностей, розглядаючи її як проблему рівнів індивідуально-особистісних розбіжностей, пов'язаних з успішністю діяльності та продуктивних індивідуально своєрідних прийомів і способів роботи. Часткове експериментальне підтвердження положень про рівневу організацію здібностей, поступовість переходів від більш загальних до більш спеціальних здібностей та роль властивостей індивіда і властивостей особистості в успішності діяльності було отримано ним ще у 70-ті роки минулого століття. Системне дослідження спеціальних здібностей з позиції теорії інтегральної індивідуальності належить до 90-х років минулого століття та було здійснено його послідовниками.

Отже, ураховуючи зазначене вище, ми дійшли таких висновків.

1. У вітчизняній психології можна виокремити три основних напрямки дослідження здібностей. До першого напрямку належать роботи, присвячені вивченню різних видів обдарованості, зокрема педагогічної. Було встановлено, що спеціальна обдарованість являє собою цілісне, багатоконпонентне, динамічне утворення. Виявлено вікові і гендерні особливості структури та характеру детермінації різних компонентів обдарованості різнорівневими

індивідуальними властивостями. До другого напрямку належать роботи, присвячені вивченню професійних здібностей. Авторами виявлено симптомокомплекси властивостей, які характеризують спеціальні здібності професіонала. Встановлено, що вони включають здібності якісно різноманітних рівнів, структура здібностей значною мірою визначається рівнем їхнього розвитку, а також визначено системотвірну функцію здібностей. До третього напрямку належать дослідження спеціальних здібностей того, хто навчається, зокрема, при вивченні іноземної мови. Спеціальні здібності при цьому розглядаються як складне, цілісне, системне утворення, яке включає педагогічні і предметні здібності, детерміноване різнорівневими індивідуальними властивостями людини.

У такий спосіб вітчизняними психологами проведено фундаментальні дослідження, спрямовані на вивчення загальних та спеціальних здібностей, виявлення їхнього змісту, структури, закономірностей формування, розробку концептуальної системи знань про здібності.

2. Щодо основних проблем, що гальмують розвиток психології здібностей, можна відзначити такі. По-перше, проблема сутності здібностей найтісніше взаємопов'язана з розумінням того, що таке здібність як психічне і психологічне явище. На сьогоднішній день немає чіткого уявлення про те, яке місце здібності займають у системі психічних явищ. По-друге, здібність як психічний засіб, властивість, якість, структура, що надає можливість особистості або суб'єктові діяльності з різним ступенем успішності реалізувати ту чи іншу діяльність, має протилежні властивості. На онтологічному рівні аналізу в психології здібностей відзначається наявність природного (уродженого, спадкоємного) та набутого в здібностях; обумовленість ефективності здібностей нерозривним зв'язком особливостей будови мозку, вищої нервової діяльності людини і характером соціалізації особистості.

3. Вітчизняна психологія здібностей пройшла достатньо великий та продуктивний шлях розвитку: обговорювалися питання сутності і джерел

розвитку здібностей, співвідношення здібностей та діяльності, ролі діяльності й особистості в розвитку здібностей; досліджуються здібності до різних видів діяльності тощо. Разом із тим, залишаються невирішеними питання, які стосуються як методології досліджень, так і вивчення вияву здібностей у різних видах діяльності та життєдіяльності індивіда. Це свідчить про те, що вітчизняна психологія здібностей є галуззю психології, яка розвивається і потребує подальших досліджень у різних напрямках.

Шляхами подальших досліджень є вивчення особливостей розвитку здібностей студентів вищих навчальних закладів як важливого чинника духовного та інтелектуального розвитку майбутнього фахівця сучасного типу, а також проведення порівняльного аналізу поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених щодо проблеми загальних та спеціальних здібностей суб'єктів навчання.

Список використаної літератури

1. Ананьев, Б. Г. Избранные психологические труды : в 2-х т. / Ананьев Б. Г. – М. : Педагогика, 1980. – 287 с.
2. Артемьева, Т. И. Методологический аспект проблемы способностей / Артемьева Т. И. – М. : Наука, 1977. – 184 с.
3. Белинский, В. Г. Избранные педагогические сочинения / Белинский В. Г. – М. : Педагогика, 1982. – 287 с.
4. Голубева, Э. А. Способности и индивидуальность / Голубева Э. А. – М. : Прометей, 1993. – 306 с.
5. Добролюбов, Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Добролюбов Н. А. – М. ; Л. : Гослитиздат, 1964. – Т. 8 : Стихотворения. Проза. Дневники – 714 с.
6. Дружинин, В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Изд-во “Питер”, 2000. – 368 с.
7. Леонтьев, А. Н. О формировании способностей / А. Н. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1960. – № 1. – С. 7–17.
8. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник / С. Д. Максименко – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : “Центр навчальної літератури”, 2004. – 272 с.
9. Платонов, К. К. Проблемы способностей / Платонов К. К. – М. : Наука, 1972. – 312 с.

10. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии : в 2-х т. / Рубинштейн С. Л. – СПб. : Изд-во Питер, 2002. – 720 с.
11. Савчин, М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин. – К. : Академвидав, 2007. – 424 с.
12. Сеченов, И. М. Избранные философские и психологические произведения / Сеченов И. М. – М. : Госполитиздат, 1947. – 648 с.
13. Субботина, Л. Ю. Личность в системе профессиональной подготовки : учеб. пособие / Субботина Л. Ю. – Ярославль : Ин-т “Открытое о-во”, 2003. – 102 с.
14. Ушинский, К. Д. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / К. Д. Ушинский. – М. : Педагогика, 1974. – Т. 1. – 584 с.
15. Ушинский, К. Д. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / К. Д. Ушинский. – М. : Педагогика, 1974. – Т. 2. – 440 с.
16. Чернышевский, Н. Г. Избранные педагогические произведения / Чернышевский Н. Г. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1953. – 772 с.

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент Федух І. С.